

УДК 305 + 316.723]:130.2

II 77

Олена ПРИХОДЬКО

КОНЦЕПТ “ТЕГЕМОНІЇ” У ДОСЛІДЖЕННЯХ З МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ І ГЕНДЕРУ

Динамічність культури є однією з головних характеристик сучасного суспільства, що відображується також і в таких суспільних феноменах, як масова культура і гендер. Сучасні дослідження цих категорій часто відбуваються за старими методологічними засадами, що призводить до втрати розуміння масової культури і гендеру як трансформаційного процесу. Стає методологічно важливим звернення до категорії “гегемонія”, яка спрямована саме на відображення процесу неогоціації різних значень як у межах самих категорій, так і у суспільстві загалом.

Ключові слова: масова культура, гендер, квіртеорія, трансгендерна теорія, гегемонія, ідеологія.

Поступові зміни в українському соціумі на шляху до демократизації все більше привертають увагу до гендерної проблематики у суспільстві загалом і в культурі зокрема. Як зауважує Марта Богачевська, “питання, які стосуються жінок, є соціальними проблемами, і суспільство, зазвичай, частіше співвідносить їх з жінками: діти, здоров’я, добробут, сільське господарство, вода, їжа та притулок” [1, 12]. Гендерні питання постають не тільки як питання культури, а й як питання політики, економіки, тощо. Утім, гендер залишається однією з найбільш актуальних і спірних категорій, яка отримала подальший розвиток у квір- та трансгендерних дослідженнях, що виникли паралельно до гендерної теорії у 90-ті роки. З розвитком квір- і трансгендерної теорії, які своїм підґрунтям мали розвиток значних соціальних рухів, гендер уже не можна звести до однозначного визначення як “соціокультурної статі”,

© Приходько Олена, 2008

яке популяризувалося феміністською теорією і гендерними дослідженнями другої половини 20-го сторіччя. У цьому зв'язку з боку культурологічних досліджень з'являється зацікавленість у таких феноменах, як сексуальність, тіло, транссексуальність. При цьому велику роль відіграє культурне середовище, яке продукує і розповсюджує “гендер” як символічну категорію нормативності у суспільстві, що у подальшому закріплюється у правовому, політичному та економічному форматах. Однак і однозначна дефініція культури, звична для “класичної” культурології кінця 20 сторіччя, стає неможливою. Сьогочасну культуру характеризують нестійкість і мобільність, яка означає не тільки те, що вона пересувається на великі відстані і здатна перетинати кордони, а також визначається і в сенсі динамічних трансформацій її стосунків із соціальним і матеріальним оточенням (економікою, політикою, наукою, технологіями і т. д.). Проте критерії дослідження продовжують існувати за старими принципами, що веде до антогонізму із сучасною формою культури – масовою – в її різних проявах, а також унеможлиблює вивчення гендерного конструювання і нормування у культурному полі. (У науковій літературі, згідно з Джеймісоном, масова культура також визначається як “популярна культура”, “комерційна культура”, “культіндустрія”).

Дослідження взаємозв'язку цих двох категорій стикається з методологічною проблемою: як саме відобразити трансформаційні процеси, найважливіші для їхньої подальшої рефлексії. Інша філософська категорія – “гегемонія” – в її сучасному розумінні пропонує розв'язання цієї методологічної дилеми, бо спрямована на відображення постійних процесів неогоціації у суспільстві, категоріями якого є гендер і масова культура. *Актуальність* досліджень масової культури і гендеру пояснюється як теоретичними трансформаціями у філософії та культурології, так і соціокультурними процесами, які вже вийшли за межі можливості дихотомічної інтерпретації.

У цій статті поставлені такі *завдання*: дослідження і проблематизація підходів до філософських категорій масової культури і гендеру та обґрунтування необхідності їхнього аналізу в межах теорії гегемонії. *Мета* цієї розвідки полягає в

розробці нового дослідницького підходу до вивчення взаємозв'язку цих двох категорій.

Гендерна проблематика, як і дослідження з масової культури, вже не є новими у філософському дискурсі, але *ступінь дослідження* цієї проблеми у вітчизняному і пострадянському академічному дискурсах відзначається однобокiстю і дихотомічністю методологічних підходів. Гендерна тематика концептуалізується знаними філософами і культурологами, серед яких І. Жеребкіна, І. Кон, Т. Мельник, О. Кісь. Теорії масової культури пропонуються як західними школами (Франкфуртська, Бірмінгемська) і науковцями (Ф. Джеймсон, С. Бак-Морс), так і пострадянськими (В. Подорога, М. Гаспаров, Л. Павлюк). Сучасна теорія гегемонії розробляється майже виключно західними теоретиками – Е. Лаклау і Ш. Муфф, які спираються на теоретичні засади А. Грамші.

Новизна роботи полягає у застосуванні теорії гегемонії щодо досліджень у царині масової культури і гендеру, що дає можливість відобразити різноманітність трансформаційних процесів у соціокультурному дискурсі.

Протистояння з такими концептами культури, як висока елітарна, загальна, локальна та іншими, поставило масову культуру в центр культурних воєн ХХ-го сторіччя, які продовжуються досі на глобальному рівні. Починаючи з робіт Франкфуртської школи, масова культура опиняється в рамках дослідницької парадигми, що будується на дихотомічному підході морального дискурсу “гарний/поганий”, дебатуються в теоріях Бірмінгемської школи з метою дослідження масової культури як сучасного способу життя, а згодом у теоретичних роботах Ф. Джеймсона і С. Бак-Морс. Масова культура як стереотип “поганої” культури почала сприйматися цілісно, а це призвело до того, що багато змін у ній залишаються непоміченими і недослідженими або ж досліджуються з позицій старих парадигм. Тому необхідно звернутися до тих парадигм, які інтерпретувалися як “самі собою зрозумілі” елементи масової культури (“повсякденність”, “маса”, “ідеологія”, “стереотип”), а також до різноманітних символічних рівнів (Л. Павлюк виділяє декілька предметно-тематичних груп символіки масової

культури: політична, споживча, професійна і культурна (спортивна, релігійна, мистецька), але такий розподіл, на мій погляд, є схематичним, тому що ці групи майже завжди перетинаються) [5]. Багато філософів уже зверталися до категорій “ідеологій” для демонстрації конструювання “масової культури” через це поняття, проте такий аналіз недостатній, оскільки не відображає і не пояснює змін та появи нових парадигм. Із досліджень ідеологічного поля масової культури робимо висновок, що поняття “ідеологія” недостатнє і для розуміння функціонування масової культури, тому актуальною є проблематизація поняття гегемонії, чиєю складовою частиною є ідеологія.

Вивчення гендеру у масовій культурі майже завжди зводиться до розгляду і виділення гендерних стереотипів та їхньої подальшої критики, що також будується за принципом “поганий”/”добрий”, бо саме стереотипи сприймаються як чинники суспільного тиску на жінку. Тим самим складні взаємини між масовою культурою (як середовищем, де відбуваються повсякденні неогоціації щодо усіх аспектів соціокультурного життя) та гендерним порядком (як однією зі складових життя) не знаходять свого відображення у сучасних дослідженнях масової культури. Це стає очевидним, коли звернутися до гендерної теорії та відстежити нинішню зміну парадигм, з’ясувати, наскільки це відбивається у дослідженнях масової культури.

Поняття гендеру вперше з’являється у роботах психоаналітика Роберта Столера у 1963 році, де йдеться про суттєвий вплив соціалізації на статеву ідентичність, що викликало неабияку зацікавленість із боку феміністичних досліджень із психології (Гіллган). Також ця тема починає проблематизуватися в культурно-філософському дискурсі як на Заході, так і згодом у вітчизняній науці. На тлі “нових” ідей “про повернення жінки додому, до свого нібито природного стану, глорифікації жінки в ролі матері і “берегині” [4, 168], з приходом незалежності в Україні науковці виявляють велику зацікавленість щодо “гендеру” як категорії суспільних трансформацій і суспільного буття, де роль жінки набуває амбівалентного значення. Валентина Успенська пише про

традиційну систему освіти як одну з головних причин того, що жінки вважають свою роль у суспільстві другорядною. Однак зміна традиційних уявлень щодо призначення жінок і чоловіків змінює не лише гендерне становище у суспільстві, а й зміст таких загально визнаних понять, як влада, політика, демократія, лідерство. Однак такі зміни, що концептуалізуються в академічному дискурсі, як застерігає Соломія Павличко, мають брати до уваги, що фемінізм чи то гендерні дослідження, які розвивалися на його підґрунті, не є течіями однорідними та послідовними, тобто, прийшовши із західного до українського суспільного дискурсу, “гендер” має не дотримуватися логіки універсалізму, а мати свою історію розвитку. Однак при подальшому розгляді в українських гендерних дослідженнях спостерігається дефініювання гендеру, притаманне також багатьом західним дослідницям і дослідникам, як сконструйованих жіночих і чоловічих ідентичностей, де гендер визначається як “змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі” [3, 11].

У цьому контексті дослідження гендеру у масовій культурі теж звужується до вивчення репрезентації чоловіків і жінок у масовій літературі, кіно, на телебаченні, у пресі, тобто у засобах масової інформації, що є важливим ресурсом розповсюдження масової культури, але не єдиним. Масова культура в її інтерпретації як засіб життя представлена не лише матеріальним, а й ідейними аспектами, що охоплює такі феномени, як туризм, одяг, повсякденні звички, тому у дослідженнях гендерних відносин це має бути також адекватно відображено.

Зміни в інтерпретації самої категорії “гендеру” пов’язані з появою теорій Джудіт Батлер, яка застерігає щодо розуміння гендеру як лише однозначної соціокультурної категорії, яку багато дослідників і дослідниць однозначно протиставляють біологічній статі. Дослідниця визначає цю категорію як

взаємозв'язок між біологічною статтю, статтю як соціокультурним конструктом і сексуальністю, що формуються дискурсом. Такий підхід є продуктивним передовсім тому, що пропонує відмову від дихотомічного розуміння гендеру у протиставленні біологічному, що дає змогу переглянути також інтерпретації гендерних стосунків у масовій культурі.

Проблематизація самого поняття “гендер” у соціокультурному дискурсі привела до появи нових напрямів в академічному контексті: квіртеорії та трансгендерних досліджень, які розширили концепт і коло тематичних досліджень із гендеру. Батлерівський підхід міститься в основах і квіртеорії, що виникла в кінці 80-х – на початку 90-х років як теоретична та інтелектуальна відповідь на кризу, пов'язану з розповсюдженням СНІДу, а також на кризу, що склалася у феміністській теорії. Квіртеорія створювалася як інтердисциплінарний проект на перетині різних академічних дисциплін, що орієнтувалися на гей-лесбійську теорію, а також ЛГБТ активізму. Її метою стає інтерпретація культурних текстів з подальшою деконструкцією гендерних стосунків і сексуальних ідентичностей, а також включення тих ідентичностей, які опинилися поза феміністською теорією, до свого дискурсу. Хоча культуролог і квіртеоретик Аннамарі Джагоуз і запевняє, що категорія “квір” застосовується до ряду ідентичностей, а сама вона, як і безліч інших дослідників, обмежується класичними гей-лесбійськими ідентичностями у своєму “Введенні до квіртеорії”, тим самим підтверджуючи критичні зауваження тих, хто стверджує, що квір став лише полікоректним виразом для гей-лесбійських ідентичностей: “Квіртеорія досліджує конститутивні дискурси гомосексуальності, такі, що отримали свій розвиток у цьому сторіччі, з метою визначення місця “квір” у його історичному контексті і простежує сучасні аргументи за і проти останніх тенденцій у термінології” [10, 6].

У цьому контексті паралельно починають розвиватися і трансгендерні дослідження як критична відповідь на практики виключення гендерної і квіртеорії, а також як критичний підхід до західного соціокультурного і правового дискурсу. В академічному дискурсі концепт “трансгендер” асоціювався в основному з правовою і медичною сферами. До філософії і

культурології цей концепт потрапив у середині 70-х рр.. 20-го сторіччя, але залишається і досі маргінальним. На відміну від гей-лесбійських ідентичностей, які, залишаючись маргінальними, усе ж стають “нормалізованими”, трансгендерні ідентичності досі визначаються як психічні розлади або перверсії. Орієнтуючись також на інтердисциплінарність, трансгендерні штудії фокусуються на дослідженні втіленого досвіду суб’єкта, на конструюванні знання та його універсалізації, тілесності і гендерної суб’єктивності. Трансгендерна теорія охоплює багато сфер життя суспільства і критично рефлектує на найгостріші проблеми у сфері сучасних гуманітарних, соціальних наук і біомедицини, а не є вузько специфічним зі своєї тематики напрямом в академічних дослідженнях сексуальностей і гендерних ролей [13].

Дебати в гендерних дослідженнях, розвиток квір- та трансгендерної теорій показують, що для рефлектування константних трансформацій в інтерпретації гендеру на перетині різних дискурсів (культура, медицина, право, сексуальність, наука і т.д.), а також у власне академічному контексті, як і в дослідженнях масової культури, спостерігається необхідність введення такого поняття, яке зможе відобразити становлення гендерної суб’єктивності, а також її віддзеркалення і формування в масовій культурі як процесу, обумовленого певною зміною парадигм. У такій ситуації концепт гегемонії є адекватним і корисним, тому що він спрямований на руйнування стабільності конструкцій гендеру і масової культури, на маніфестування трансформаційності та флексібельності цих феноменів.

Пропонуючи розширити поняття ідеології, яка або ставала об’єктом критики у редукаціонізмі, або базувалася на детермінації, бельгійська філософ Шанталь Муфф та аргентинський філософ Ернесто Лаклау пропонують звернутися до грамшанського поняття “гегемонія”. Гегемонія як термін бере початок ще у Стародавній Греції, де терміни “egemonia”/“egemon” використовувалися як дефініція правління/лідерства/правителя часто стосовно не своєї, а іноземної держави. Гегемонія використовувалася також для позначення стратегій, спрямованих на досягнення політичної домінації, не обмежених прямим політичним контролем,

включаючи спосіб бачення світу і людських відносин кризь не тільки інтелектуальну, а й політичну призму. Проте, як політеоретичний, а згодом і філософський термін “гегемонія” концептуалізується італійським філософом Антоніо Грамші, для якого вона є основним поняттям для опису стосунків домінування і яку він визначає, як таку, “де відбувається усвідомлення, що свої корпоративні інтереси, в їх теперішньому і майбутньому розвитку, вийдуть за межі корпоративних обмежень винятково економічного класу, і зможуть, і повинні стати інтересами інших залежних груп” [9, 181].

Італійський філософ визначає гегемонію як засоби, які застосовують ті, що при владі, для отримання згоди від тих, ким вони правлять (примус не є необхідним, проте може мати місце), тоді як ідеологія часто пов’язана з насильницьким тиском на підлеглих суб’єктів. Отже, гегемонія є не чим іншим, як політичним, інтелектуальним і моральним лідерством, яке об’єднує як тих, хто перебуває при владі, так і тих, хто в опозиції і бореться за цю владу, щоб самим конструювати гегемонні стосунки. Гегемонія є більш загальним поняттям і включає також ідеологію, яку можна тлумачити як один із багатьох способів отримання згоди і збереження влади. Гегемонія – це не просто вдалий вибір ідеології, а цілий комплекс ідеологічних, культурних, політичних та економічних чинників, тоді як ідеологія є способом боротьби за владу на символічному/смысловому рівні. За А. Грамші, гегемонія є похідною “цивільного суспільства”, чий інститути (приватні масмедіа, сім’я, протестантська церква тощо) є посередниками між державою та економікою, пов’язуючи індивіда з правлячою владою швидше за допомогою згоди, ніж примусу, що є привілеєм держави. Ідеологія завжди є продуктом державності. Клас, щоб стати гегемоном, міг вибрати одну з двох тактик: або трансформаційну, або тактику експансивної гегемонії, якій сам А. Грамші віддає перевагу, оскільки вона зорієнтована на “створення активного прямого консенсусу як результату реального (genuine) включення інтересів широких класів гегемонним класом, що започаткує створення дійсної “народній волі” (“national-popular will”)” [13, 182 – 183].

У подальших дослідженнях Лаклау розширює концепт “гегемонії”, визначає її як поле конституювання політичних стосунків і дій: “Гегемонія є теоретичним підходом, залежним від ухвалення необхідного етичного рішення як горизонту будь-якої можливої зрозумілості, несумірності між етичним і нормативним (включаючи в останнє дескриптивне). Саме ця несумірність як джерело відсутності балансу між дискурсами, моменту інвестування, не продиктованого природою об’єкта, в результаті перевизначає умови стосунків між тим, що є, і тим, що повинно бути (між онтологією та етикою)” [11, 81].

Продовжуючи розвивати теорію А. Грамші, Е. Лаклау виділяє також чотири виміри гегемонії як необхідні умови її існування та дослідження [11, 54 – 57]:

1) “нерівність розподілу влади є конститутивною [для гегемонії]”;

2) “гегемонія можлива лише тоді, коли подолана дихотомія універсальне/партикулярне; універсальність існує тільки як уособлення – і субверсія – певної партикулярності, але навпаки, жодна партикулярність не може стати політичною, не стаючи локусом універсалізуючих ефектів”;

3) “[гегемонія] потребує виробництва порожніх означуваних, які, підтримуючи несумірність універсального і партикулярного, дають другому можливість репрезентувати перше”;

4) “простір, у якому [гегемонія] розповсюджується, володіє функцією узагальнення стосунків репрезентації як умови конституції соціального порядку”.

Незважаючи на пропозиції дослідників у сфері політичної теорії і філософії, аналіз сучасної культури показує, що цей концепт не просто адекватний, а й необхідний для розуміння трансформацій та “життя” культури в епоху глобалізації, де такі теорії, як мультикультуралізм, гібридність та інтеркультуралізм, доводять свою нежиттєздатність і є теоретичним провалом, оскільки не здатні пояснити і проаналізувати сучасний стан культури. Поняття гегемонії важливе для аналізу масової культури і гендеру передовсім тому, що воно дає змогу відрефлектувати процеси партикулізації та універсалізації. Замість передбаченої гомогенізації капіталізм веде не до все

зростаючого одноманіття, а навпаки, до все більшої соціальної та інституційної диференціації. Таку диференціацію можна простежити також і у повсякденному житті: все більше пропагується розмаїття як рекламна стратегія, спрямована на нових користувачів, нових учасників/учасниць тощо. З одного боку, це суперечить розумінню масової культури як універсалізуючої культурної стратегії, з іншого – стає очевидним, що не лише універсалізація, а й партикуляризація є невід’ємною частиною функціонування масової культури, що ґрунтується на політиці консумерізму.

Масова культура, за визначенням Валерія Подороги, це навіть “не культура, а середовище, в якому одні культури гинуть, інші трансформуються, а ще інші починають швидко розвиватися” [6, 323]. При цьому необхідно зазначити, що основою гегемонії є саме партикуляризми, які, залишаючись такими, претендують на функцію універсальної репрезентації, тобто є перекрученою репрезентацією, роблячи її неможливою. Подібні процеси можна також спостерігати і у гендерних дослідженнях, де різні гендерні ідентичності перебувають у постійному гегемонному дискурсі, коли одні партикулярні ідентичності намагаються зайняти гегемонну позицію відносно суспільного гендерного порядку, інші залишають позицію універсальних і знову партикуляризуються. Отже, діалектика між партикулярним та універсальним структурує не тільки саму соціальну реальність, а й ідентичність соціальних агентів.

Г. Лефевр також обертає дихотомію абсолютного, тобто універсального, і відносного, тобто партикулярного, але з акцентом саме на історичну перцепцію: абсолютне міститься у відносному, тому що кожна частина знання народжується у певний момент і у певному культурному контексті, де її універсалізація є історичним процесом. При цьому абсолютне виражається ідеєю, що знання отримується у завершеному вигляді, а це неможливо. Однак абсолют не обмежує нескінченності відносного, а відносне містить у собі момент абсолютного. По суті, універсальне – це обмежувач партикулярного, бо є тим лімітом, що слугує основою для знаходження нереалізованої єдності між діяльністю, мистецтвом, наукою і знанням тощо.

Отже, теорія “гегемонії” в культурології дає можливість досліджувати й аналізувати, що відбувається, бо сприяє плюралістичному інтерпретуванню концепту культури. Концепт “гегемонія” необхідний і для дослідження в гендерній теорії, він надає змогу багатобічного вивчення гендерних репрезентацій у масовій культурі не лише як феномену, а й як взаємопроцесу.

Література

1. Богачевська М. Націоналізм та фемінізм – одна монета спільного вжитку // Незалежний культурологічний часопис “І”. – Львів: Місіонер. – 2000. – № 17. – С. 4 – 13.
2. Жеребкіна И.А. Феминистская теория 90-х годов // Введение в гендерные исследования. – СПб.: Алетейя. – 2001.– Ч. 1. – С. 49 – 80.
3. Мельник Т.М. Гендер як наука та навчальна дисципліна // Основи теорії гендеру: Навчальний посібник. – К.: “К.І.С.”, 2004. – С. 10 – 29.
4. Павличко С.Д. Фемінізм – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 322 с.
5. Павлюк Л.С. Знак, символ, міф у масовій комунікації. – Львів: ПАІС, 2006. – 120 с.
6. Подорога В.А. Культура и реальность. Заметки на полях // Массовая культура: современные западные исследования. – М.: Фонд научных исследований “Прагматика культуры”, 2005. – С. 308 – 336.
7. Успенская В.И. Стереотипы на пути женщин к лидерству // Феминистская теория и практика: Восток-Запад. – СПб.: Петербургский центр гендерных проблем, 1996. – С. 25 – 32.
8. Butler, J. Gender Trouble: feminism and the subversion of identity. – New York: Routledge, 1990. – 172 p.
9. Gramsci, A. Prison Notebooks. – NY: Columbia University Press, Volume I, 1992. – 608 p.
10. Jagose, A. Queer theory. An introduction. – New York: New York University press, 1996. – 153 p.
11. Laclau, E. “Identity and Hegemony: the role of universality in the constitution of political logics” // Butler, J., Laclau, E., Zizek, S.; Contingency, Hegemony, Universality. Contemporary Dialogues on the Left. – London, NY: Verso, 2000. – P. 44 – 89.
12. Lefebvre, Henri. Critique of Everyday Life. London and New York: Verso. – Vol. 1: Introduction, 1991 (1947). – 283 p.

13. Mouffe, Ch. Hegemony and ideology in Gramsci // Mouffe, Ch; Gramsci and Marxist theory. – London: Routledge & Kegan Paul, 1979. – P. 168 – 204.

14. Stryker, S., Whittle, S. (eds). The transgender studies reader. – New York: Routledge, 2006. – 752 p.

Приходько Елена. Концепт “гегемонии” в исследованиях массовой культуры и гендера. Динамичность культуры является одной из главных характеристик современного общества, отображаясь также и в таких общественных явлениях, как массовая культура и гендер. Однако современные исследования этих категорий зачастую происходят с помощью старых методологических подходов, что ведет к потере понимания массовой культуры и гендера как трансформационных процессов. Таким образом, методологически важным становится обращение к категории “гегемония”, которая направлена на рефлексирование процесса неогонии разных значений как в границах самих категорий, так и в обществе в целом.

Ключевые слова: массовая культура, гендер, квинтеория, трансгендерная теория, гегемония, идеология.

Prykhodko Olena. Concept of “hegemony” in research of mass culture and gender. Cultural dynamics turns out to be the main feature of the contemporary society, what is reflected also in such social phenomena as mass culture and gender. However contemporary research of these categories often operates within old methodological approaches, which leads to the loss of understanding of mass culture and gender as a transformational process. Therefore, it appears methodologically important to address a category of “hegemony”, directed at reflection of the negotiation process of various meanings within framework categories as well as within society in the whole.

Key words: mass culture, gender, queer theory, transgender theory, hegemony, ideology.